

Edin Šaković, prof.

Filozofski fakultet Tuzla, Odsjek za historiju

GRAČANLIJE U ORUŽANIM SNAGAMA NDH I NJEMAČKIM LEGIONARSKIM JEDINICAMA 1941.- 1945. I NJIHOVA STRADANJA

OVAJ TEKST JE NAPISAN U POVODU PROJEKTA istraživanja ukupnih bošnjačkih žrtava s područja općine Gračanica u Drugom svjetskom ratu, realiziranog od strane članova istraživačkog tima okupljenog oko "Gračaničkog glasnika", uglavnom metodom ankete, obavijesnih razgovora i prikupljanjem svjedočanstava od očevidaca. S obzirom da su u dosad prikupljenom i obrađenom materijalu uočene dosta brojne pogreške i nesigurnosti u vezi sa pojedinim vojnim formacijama koje su tokom Drugog svjetskog rata djelovale na području Gračanice ili u kojima su se borili ljudi s područja Gračanice i njezine okoline, autor ovoga rada je odlučio da prezentira osnovne podatke o svim osovinskim vojnim formacijama u kojima su služili i Bošnjaci ovoga kraja, jer su upravo u vezi sa ovim formacijama i prisutne najveće greške – ne samo među istraživačima i ljudima uključenim u spomenuti projekt već i u dostupnoj literaturi. Stoga je i ovaj rad zamšljen kao svojevrsan priručnik kod prikupljanja i obrade podataka o

poginulim ili nestalim Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Radi lakšeg snalaženja, rad je podijeljen prema pojedinim vojnim formacijama: na Domobranstvo, kao regularnu vojsku NDH, oružništvo, domobranske dobrovoljačke jedinice, jedinice Ustaške vojnice, ustaške milicije, te konačno – razne legionarske jedinice njemačkih oružanih snaga. Rad je napisan u konciznoj enciklopedijskoj formi, a na kraju je dat popis literature u kojoj se mogu naći detaljniji podaci.

Domobranstvo

Nakon proglašenja Nezavisne države Hrvatske, 10. IV. 1941., pristupilo se organiziranju njenih oružanih snaga, u prvom redu kroz osnivanje Hrvatskog domobranstva kao regularne vojske, koja se popunjavala putem regrutacije i mobilizacije vojnih obveznika. Domobranstvo je, u tom smislu, zamijenilo vojsku Kraljevine Jugoslavije na onom teritoriju koji je pripao NDH, uključujući i cjelokupan prostor Bosne i Herce-

Domobran iz Džakula, u uniformi s fesom

govine. Domobranstvo se u osnovi dijelilo na kopnenu vojsku, zrakoplovstvo i protuzračnu odbranu, te ratnu mornaricu. Koliko se na osnovu dostupne izvorne građe i usmene historije moglo utvrditi, ljudi s područja Gračanice služili su isključivo u kopnenim snagama. Vojni obveznici s ovoga područja regrutirani su u Domobranstvo preko Tuzlanskog popunidbenog zapovjedništva, koje je pripadalo Bosanskom divizijskom području, a nakon formiranja zbornih područja (od sredine oktobra 1941.) – II zbornom području sa sjedištem u Slavonskom Brodu.

U prvim godinama rata osjećala se tendencija da se ispoštuje princip eksteritorialnosti, tako da su domobrani iz Bosne – koji su, inače, nosili fesove kao službeno pokrivalo za glavu – služili uglavnom u pukovnijama na području Osječkog divizijskog područja. I u kasnijem razdoblju, od regruta s gračaničkog područja popunjavane su domobranske jedinice razmještene po Srijemu, Slavoniji, sjevernoj Bosni i Krajini – od Petrovaradina i Zemuna, pa sve do Banja Luke. Iz više se izvjava i pisanih dokumenata vidi da je rezervni kadar – posebno oficiri i podoficiri – upućivan u

sastav 3. pješačke divizije u Vinkovcima (u 4. pješačku pukovniju), te 4. pješačke divizije u Doboju i to pretežno u njenu 8. pješačku pukovniju.

Od kraja 1942. godine, ukidaju se divizije, a umjesto njih ustrojavaju lovački i gorski zdругovi (brigade), taktičke jedinice koje su puno bolje mogle odgovoriti zahtjevima antigerilskog ratovanja. Bio je to rezultat vojnih reformi unutar oružanih snaga NDH, uz organizacionu i logističku pomoć Nijemaca. Vojni obveznici sa prostora Gračanice i okoline u najvećem broju upućivani su u novoosnovane jedinice, u prvom redu zdругove II zbornog područja: **I. lovački zdруг** (4. i 6. lovačka pukovnija, te V i XVI. topnički odjel), sa stožerom u Doboju, te **III. lovački zdруг** (5. i 8. lovačka pukovnija, te V. i XVIII. topnički sklop), sa stožerom u Brčkom, a kasnije u Tuzli. Neki su od Gračanlija u spomenutim jedinicama imali i dočasničke činove. Čini se da je najveći broj ljudi iz ovih krajeva služio u 8. lovačkoj pukovniji, učestvujući u mnogim borbama, a neki su u njenom sastavu dospjeli sve do Bleiburga. O ovoj se pukovniji, inače, pričalo da je po svojoj spremi i borbenoj sposobnosti ravnala njemačkim jedinicama.¹

Oružništvo

Oružništvo NDH, koje je zamijenilo predratnu jugoslavensku žandarmeriju, predstavljalo je redarstvene snage koje su se brinule za održavanje javnog reda i mira, te zaštitu lične i imovinske sigurnosti. Oružništvo je bilo organizirano na vojnički način i ustrojeno u pukovnije, krilna zapovjedništva, vodove i postaje (stanice). Pripadnici oružništva su bili profesionalna lica. Gračanička oružnička postaja, kao i ona u Srnicama, pripadale su 4. oružničkoj pukovniji u Tuzli. U oružništvu je službovao izvjestan broj ljudi iz okoline Gra-

¹ Ovu jedinicu ne treba miješati sa ranijom 8. pješačkom pukovnijom iz sastava 4. pješačke divizije, u kojoj je također služilo dosta Gračanlija.

čanice, ali kako je broj oružničkih snaga bio prilagođen mirnodobskim uvjetima, te na taj način zanemarljiv – ni njihov udio u borbenim djelstvima nije bio posebno značajan.

Domobranske dobrovoljačke jedinice (“legija”, “zeleni kadar”)

Po završetku Aprilskog rata 1941., njemačke okupacione snage, kao i vlasti NDH, upućivale su stroge pozive stanovništvu da prijavi i preda skriveno naoružanje. Ipak, mnogi nisu prihvatili taj poziv i zadržali su i sakrili oružje koje su posjedovali ili koje su prikupili nakon što ga je u rasulu odbacila jugoslavenska vojska. Prisustvo naoružanih skupina u srpskim selima na Trebavi u ljeto 1941. potaklo je i stanovnike bošnjačkih sela na samoorganiziranje i stvaranje naoružanih seoskih straža.

Najjača od tih straža bila je ona na širem području Sokola, na čelu koje je bio Ibrahim Pjanić, veteran iz Prvog svjetskog rata i narednik K.u.K. armije. Ibrahim Pjanić, rođen 1898. godine u Sokolu, u periodu između dva svjetska rata bavio se dunderskim zanatom (seoskim graditeljstvom), te je na taj način stekao brojna poznanstva širom gračaničkog sreza, pa i dalje. Bio je aktivist Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), pa čak i kandidat na lokalnoj listi. Biran je i za predsjednika džematskog medžlisa u Sokolu, gdje se istakao u organizaciji vjerskog života na području džemata Soko (koji je obuhvaćao i susjedna sela: Doborovce, Džakule, Prijeko Brdo i Piskavicu). Nakon sloma prve Jugoslavije, Pjanić je prikupio i sakrio veći broj pušaka i drugog razbacanog naoružanja, a negdje početkom ljeta organizirao je seosku miliciju, koja je bila sastavljena uglavnom od neoženjenih mladića, a brojala je par stotina ljudi. Slične straže, ali dosta slabije (po nekoliko desetina ljudi) formirane su i u drugim selima tadašnjeg gračaničkog kotara. Spomenu-

te formacije učestvovala su u prvim borbama protiv srpskih ustanika sa Ozrena i Trebave, pretkraj augusta i tokom septembra 1941. godine.

U jesen i zimu 1941. godine, te u prvim mjesecima 1942. godine, postrojbe Domobranstva nisu bile u stanju da uguše srpski ustanak, niti da efikasno zaštite bošnjačka i hrvatska naselja od četnika i partizana, koji su ih u savezništvu napadali (a ti napadi su nerijetko rezultirali i masovnim pokoljima, kao u Koraju 27. 11. 1941.). Stoga se u mnogim naseljima sjeveroistočne Bosne do kraja 1941. formiraju seoske straže kao lokalne samozaštitne formacije. One su ponegdje bile formirane oko ustaških tabora (najnižih organa ustaškog pokreta), negdje kao pomoćne jedinice Oružništva.

U decembru 1941. godine, na inicijativu domobranskog bojnika Muhameda Hadžiefendića, zapovjednika III bojne 8. pješačke pukovnije, Ministarstvo domobranstva je odobrilo postroj *Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka* sa sjedištem u Tuzli. Hadžiefendić je dotadašnje nepovezane seoske straže stavio pod jedinstvenu komandu i od njih formirao vodove i satnije, a potom je od pojedinih satnija formirao četiri bojne. Ovu je jedinicu narod prozvao “*Legijom*”, a pod tim imenom je bila poznata i neprijatelju. U februaru 1942., Dobrovoljački je odjel, po svojoj organizacijsko-formacijskoj strukturi (četiri bojne sa po četiri sata, u Tuzli, Puračiću, Živinicama i Tojšićima), faktički bio pukovnija. Do sredine marta, formiraju se još dvije bojne, čime je Hadžiefendićev *Dobrovoljački odjel* dostigao najveći organizacijski stupanj, te je naredbom Ministarstva domobranstva preustrojen u *Zdrug dobrovoljačke legije*. Međutim, u ljeto iste godine, zdrug je ponovo preformiran u nižu taktičku jedinicu – pukovnicu, *Domobransku dobrovoljačku (Domdo) pukovnicu*.

Treba naglasiti da tuzlanska Domdo pukovnija nije bila nikakav specifikum, kako se iz dijela literature može zaključiti-

2. satnija gračaničke Domdo bojne sa Muhamedom Hadžiefendićem

ti, jer su domobranske dobrovoljačke bojne osnivane širom Bosne i Hercegovine i NDH uopće (od Kladnja, preko Dervente, pa sve do Kule Fazlagića i Gacka), a ponegdje je više bojni organizirano u pukovnije (u Mostaru i Banja Luci). Inače, pored bojni Hadžiefendićeve Domdo pukovnije, na širem području sjeveroistočne Bosne bila je poznata i Domdo bojna Teslić, kojom je zapovijedao Avdo Ferizbegović (kasnije župan velike župe Usora i Soli, ubijen u atentatu krajem 1944. u Doboju), zatim Domdo bojna u Derventi, a naročito Počastna viteška bojna branitelja Kladnja, pod zapovjedništvom pričuvnog satnika Avdage Hasića. Njima se kasnije pridružuje i **Domobranska dobrovoljačka bojna u Gračanici**, koja je ustrojena početkom marta 1942. godine.

Formacijska struktura te Gračaničke Domdo bojne izgledala je ovako:

Stožer bojne – Gračanica

1. satnija – Gračanica;

2. satnija – Soko;

3. satnija – Malešići, i

4. satnija – Brijesnica.²

Zapovjedni kadar spomenute bojne bio je sačinjen uglavnom od rezervnih oficira, državnih službenika i činovnika u civilu. Tako je zapovjednik bojne bio pričuvni satnik Sejdo Đulić, geometar, a zapovjednici satova pričuvni poručnici: Ibrahim Lika, učitelj (1. satnija), Abdulah Dajdžić, također učitelj (3. satnija) i Vehid Begić, pravnik (4. satnija), kojeg je naslijedio Adem Alić, student prava. Izuzetak je jedino 2. satnija u Sokolu – njen komandant je bio Ibrahim Pjanić, čovjek iz naroda, veteran iz Prvog svjetskog rata, te hrabar zapovjednik bez oficirske naobrazbe.

Da li je Gračanička Domdo bojna ulazila u sastav Domdo pukovnije Tuzla? Autori koji su istraživali ovu problematiku (Jahić, 1995; Tihić, 1996; Hamzić, 2004.) navode – prvenstveno na osnovu sjećanja

2 U dijelu historijske literature (Tihić-Hamzić, 1988: 190; Tihić, 1996: 45; Hamzić, 2004: 71-72) naveden je drugačiji raspored satova (satnija) Gračaničke Domdo bojne (prva satnija u Gračanici, druga u Malešićima, itd.), ali treba istaknuti da se tu ne radi o brojnim oznakama satnija, već o proizvoljnom nabranjanju.

preživjelih oficira i pripadnika Domdo pukovnije Tuzla – da je ona imala šest bojni, a Gračaničku Domdo bojnu ubrajaju u jednu od njih. Međutim, na osnovu izvorne građe može se zaključiti da je *Domdo bojna u Gračanici djelovala samostalno*, te da nije bila dio formacijske strukture Hadžiefendićeve Domdo pukovnije.³ Međutim, uprkos tome, bojnič Muhamed Hadžiefendić – koji je učestvovao u formiranju Gračaničke Domdo bojne, na ovim je prostorima bio poštovan kao istinski bošnjački narodni komandant i vođa i u Gračanici je bio rado viđen gost. Pokazuje to, između ostalog, i veliki narodni zbor na Bukvi, 3. septembra 1942., kojemu je Hadžiefendić prisustvovao.⁴ Uostalom, u mjestima na-

3 Pitanje organizacijsko-formacijske strukture Domdo pukovnije Tuzla, te borbenog poretka njezinih jedinica u periodu od početka 1942. do kraja 1943. godine, zbog nedostatka prvorazredne izvorne građe, prilično je teško rekonstruirati. Arhiva stožera Domdo pukovnije Tuzla, stožera njezinih bojni, kao i stožera Gračaničke domdo bojne, uglavnom su uništene tokom 1943. od strane partizana, po njihovom zauzimanju pojedinih stožernih mjesta, odnosno neposredno prije povlačenja iz istih. Pretpostavka da te jedinice zbog svog "pasivnog" karaktera nisu ni proizvodile arhivsku građu (Hamzić, 2004, 63-64) ne može se prihvatiti, jer su svakoj vojnoj jedinici, bila ona posadna ili pohodna, postojala pravila službe, pa tako i u domobranskim dobrovoljačkim pukovnijama i bojnama, u kojima su djelovali rezervni (pričuvni) oficiri. Ta su pravila zahtijevala i izvještaje višim štabovima o borbenim dejstvima i situaciji na terenu. Potvrđuju to i sačuvani izvori, poput Dnevnog izvješća Župske redarstvene oblasti Tuzla od 13. V. 1943. (Arhiv TK, Zbirka NOB, 2952/59), o bjegstvu dijela oficira Domdo pukovnije u partizane. Tu se, naime, između ostalog navodi kako je odbjegli zapovjednik 12. satnije iz Seone, pričuvni poručnik Salih Žilić, odnio sa sobom "sve satnijske spise, iskaze i pišaći stroj".

4 El-Hidaje, br. 1-2/1942, str. 38. Zbor je započeo klanjanjem podne-namaza i učenjem kišne dove, nakon čega je obavljena smotra 2. satnije Gračaničke Domdo bojne, a potom je uslijedio narodni tefe-rić. Zboru je, pored časnika i dočasnika Gračaničke Domdo bojne i bojnika Muhameda Hadžiefendića, prisustvovalo i više drugih uglednih ljudi iz Gračanice i okoline, među kojima Hfz. Ibrahim ef. Mehina-gić, vrhovni šeriatski sudija, zatim dugogodišnji gra-

seljenim pretežno bošnjačkim stanovništvom, domobranske dobrovoljačke jedinice su zapravo predstavljale "legalni izraz" fenomena bošnjačkih samozaštitnih formacija i milicija, čije je vodstvo u političkom pogledu većinom bilo naklonjeno ideju autonomne Bosne. U ovim je milicijama služilo lokalno stanovništvo starijih godišta, koje je time izbjegavalo odlazak u domobransku rezervu, izvan svog zavičaja.

Sredinom 1943. lokalne Domdo bojne na području sjeveroistočne Bosne znatno su oslabljene prelaskom dijela ljudstva i zapovjednog kadra u Waffen-SS i masovnim dezertiranjima u partizane. U ljeto 1943. godine, još i prije nego su jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) preuzele potpunu inicijativu u istočnoj Bosni, gračanička Domdo bojna je djelovala samostalno, iako je u operativnom pogledu bila podčinjena zapovjedništvu 1. lovačkog zdruga u Doboju. Domdo pukovnija Tuzla tada u stvarnosti skoro da i nije postojala, nakon što je Hadžiefendić smijenjen s mjesta zapovjednika. Njene bojne u okolini Tuzle, bojna u Živinicama i sve jedinice na prostoru od Tuzle prema Kalesiji i Sapni, stavljene su pod zapovjedništvo Tuzlanskog zdruga, kojim je zapovijedao pukovnik Sulejman Filipović, inače partizanski simpatizer. Zahvaljujući njegovoj aktivnosti i defetizmu ostalih oficira, partizani su i uspjeli zauzeti Tuzlu 2. oktobra. Za vrijeme svoje vlasti u gradu, pored bogatog plijena i mobiliziranja ljudstva, partizani su se obračunali sa političkim protivnicima. Tom prilikom likvidiran je i bojnič Hadžiefendić, zajedno sa više desetina zarobljenika i civila.⁵ Ostale

donačelnik Gračanice Hifzaga Hifziefendić i dr.

5 Popis od 55 ubijenih navodi se u izvješću Velike župe Usora i Soli glavaru gradanske uprave za velike župe Vrhbosna, Usora i Soli i Lašva-Glaž od 18. XII. 1943. (Arhiv TK; Zbirka NOB, 2805/57), od čega 23 pripadnika različitih oružanih snaga i upravnih službenika, dok su ostatak činili civili, među njima

bojne Domdo pukovnije, IV bojna u Brčkom, V u Bijeljini i VI u Zvorniku, u operativnom pogledu potčinjene su garnizonskim zapovjedništvima ili domobranskim jedinicama koje su djelovale na njihovom području.

Hadžiefendićeva legija bila je već sredinom ljeta zahvaćena osipanjem i pojavama rasula, na koje nisu bile imune ni druge vojne formacije sličnog tipa, posebno u vrijeme jakih partizanskih napada. Iz tih su se jedinica izdvajale skupine dezertera koji su u narodu prozване **zelenim kadrom**. Taj naziv je prvobitno označavao skupine dezertera iz austrougarske vojske tokom Prvog svjetskog rata, koji su umjesto u tzv. kadar (dopunske) bataljone bježali u "zeleni kadar" – u šumu. Zelenim kadrom, u ljeto 1943., nisu nazivani samo ostaci Domdo pukovnije iz Tuzle ili skupine odbjeglih vojnika iz Domobranstva, već i neke odmetnute četničke jedinice. Veću naoružanu skupinu "zelenog kadra" na području između Tuzle i Zvornika pokušao je organizirati profesor Nešad Topčić iz Zvornika, kojeg je ustaška sigurnosna služba označila kao simpatizera ideje autonomne Bosne. On je toj jedinici dao ime *Odredi bosanskih planinaca*, ali su je komunisti i dalje zvali "zelenim kadrom". Pored relativno manjih borbi i čarki sa četnicima, Topčićevi odredi su prve veće akcije poduzeli protiv partizana, prilikom njihovog povlačenja iz Tuzle (u novembru 1943.), nanijevši im velike gubitke.

i jedna žena, pa čak i – dvojica Srba (koji su dotad preživjeli i ustaška i njemačka hapšenja i teror). Popis ubijenih je objavio i A. Jahić (1995, 96-97), a prema iskazima svjedoka, za vrijeme 40-dnevne partizanske vladavine u Tuzli ubijeno je i više ljudi. Slične likvidacije i zločini su vršeni i u drugim mjestima kojima su partizani ovladali – strijeljani su ne samo pojedinci optuženi za ratne zločine, nego i svi potencijalni politički protivnici i ideološki neprijatelji, poput vjerskih službenika, činovnika, itd. Bio je to nagovještaj brutalnih zločina i likvidacija koje su komunisti, u cilju učvršćivanja vlasti, poduzeli u završnici rata i neposrednom poraću.

Odrede bosanskih planinaca hrvatske su vojne vlasti legalizirale na taj način što je Ministarstvo oružanih snaga NDH naredilo postroj **Domobranske dobrovoljačke pukovnije "Bosanski planinci"**, u zapovijedi od 18. januara 1944., a 15. februara je zapovjedništvo II zbornog područja iz Broda na Savi uputilo tajni zapovjedni spis komandama domobranskih jedinica i posadnim zapovjedništvima na širem području sjeveroistočne Bosne (1. i 3. lovački zdrug, Domdo pukovnja u Tuzli, Domdo bojne u Gračanici, Brčkom i Bosanskom Šamcu), u kome ih obavještava o postroju nove Domdo pukovnije pod imenom "Bosanski planinci". Kao i kod Hadžiefendićeve Domdo pukovnije, sjedište stožera ostaje u Tuzli, ali je ova pukovnja trebala – privremeno, do formiranja posadnog zdruza u Tuzli – okupiti sve domobranske dobrovoljačke jedinice na prostoru sjeveroistočne Bosne, organizirane u deset bojni raspoređenih na sljedeći način:

I bojna – Međaši,
 II bojna – Živinice,
 III bojna – Puračić,
 IV bojna – Miričina,
 V bojna – Srebrenik,
 VI bojna – Teočak,
 VII bojna – Zvornik (bivša VI bojna Domdo pukovnije Tuzla),
 VIII bojna – Čelić (bivša IV bojna Domdo pukovnije Tuzla),
 IX bojna – Gračanica (do tada Domdo bojna Gračanica), i
 X bojna – Bosanski Šamac (dotadašnja Samostalna dobrovoljačka bojna).

Za zapovjednika "Bosanskih planinaca" postavljen je Nešad Topčić. Sve ustrojene bojne podređuju se, ističe se u zapovijedi, u svakom pogledu stožeru pukovnije i svoje će zahtjeve u pogledu opskrbe upućivati samo preko pukovnije. U zapovijedi se izričito naglašava da se u Domdo pukovniju "Bosanski planinci" ne smiju primati vojni bjegunci, kao ni godišta mlađa od 1908. godine. Jasno je, dakle, da su do-

Ibrahim Pjanić

mobranske vojne vlasti bile prisiljene organizirati novu teritorijalnu milicijsku jedinicu po uzoru na bivšu legiju bojnika Hadžiefendića, ali su ovom mjerom nastojali zaštititi vlastite mobilizacijske resurse.

Preustroj ove pukovnije u posadni zdrug nije išao lahko, jer su neke od navedenih deset bojni, zapravo, postojale samo na papiru, budući da su nakon manje-više neuspješnih operacija *Kugelblitz* i *Schnesturm* snage NOVJ na prostorima sjeveroistočne Bosne bile u inicijativi. Međutim, stanje se mijenja dolaskom 13. SS dobrovoljačke gorske bosansko-hercegovačke divizije (u maju 1944. službeno preimenovana u 13. Waffen-SS gorsku diviziju "Handžar"), koja potiskuje partizane s područja Semberije i Posavine (poduhvat *Sava*, 14.-18. marta), a potom i sa Majevice (poduhvat *Osterei*, 12.-16. aprila). Time se cjelokupan prostor između Save, Spreče, Bosne i Drine našao pod kontrolom 13. SS divizije, oružanih snaga NDH, te četnika u srpskim selima.

Početak aprila 1944. godine, nakon dolaska i uspješnih borbi 13. SS divizije,

desio se i najavljeni preustroj Domdo pukovnije "Bosanski planinci" u 10. **posadni zdrug**, sa stožerom u Tuzli. Raspored pojedinih bojni ostao je isti, jer je nakon protjerivanja jedinica NOVJ bilo moguće ustrojiti bojne u svim navedenim mjestima. Postojala je i tendencija da se za zapovjednike bojni, kao i same pukovnije, postave djelatni ili pričuvni časnici Domobranstva, ali to nije bilo moguće svugdje sprovesti, jer su pojedini lokalni zapovjednici stekli autoritet svojim ugledom u narodu ili osobnom hrabrošću, iako su bili bez vojne naobrazbe i činova.

Što se tiče IX. gračaničke bojne, na nje no je čelo postavljen poručnik Abdurahman Kapetanović iz Pribave, nosilac značke Hrvatske legije. Kapetanović se 1941. javio u 369. pješačku pukovniju i tokom 1941.-1942. borio se na Istočnom frontu. Tamo je teško ranjen, nakon čega je duže vremena proveo na liječenju u Njemačkoj. Po dolasku kući, primio se mjesta zapovjednika Gračaničke Domdo bojne, koja je u januaru 1944. preustrojena u IX. bojnu Domdo pukovnije "Bosanski planinci". Ipak, vodeća ličnost u toj bojni bio je Ibrahim Pjanić. U Gračaničkoj Domdo bojni, inače, mnogi su časnici i dočasnici bili simpatizeri i saradnici NOP-a, a neki su od njih, poput Adema Alića, predratnog studenta prava, vršili špijunsku službu i saradivali s partizanima. Zahvaljujući utjecaju starješina gračaničke Domdo bojne, koji nisu bili raspoloženi za borbu protiv partizana, jedinice NOVJ su tokom ljeta i rane jeseni lahko ovladavale Gračanicom i okolnim područjem, a ni u Domdo bojni nije bilo većih gubitaka.

Međutim, situacija se mijenja u jesen i ranu zimu 1943. godine. S jedne strane, NOP-u naklonjeni časnici su uglavnom već dezertirali u partizane,⁶ a s druge stra-

⁶ S izuzetkom Adema Alića, čija je saradnja i špijunska djelatnost u korist partizana ubrzo razotkrivena i koji je zbog toga osuđen na smrt i pogubljen, u decembru 1943.

ne – partizani su u to doba počeli znatnije ugrožavati bošnjačka naselja u ovom kraju. Radilo se uglavnom o pljački i otimanju stoke i hrane, te prisilnoj mobilizaciji i odvođenju ljudi, a zabilježeni su i slučajevi prvih partizanskih ratnih zločina i ubistava civila.⁷ Jedinice Gračaničke Domdo bojne, a posebno 2. satnija, od tada se aktivnije bore protiv partizana, u čemu su često postizali znatnog uspjeha, nanoseći neprijatelju znatne gubitke.⁸

Ipak, određeno kolebanje u njihovim redovima još uvijek je postojalo. Ibrahim Pjanić, kojeg su komunisti označavali kao glavnog organizatora “zelenog kadra” u okolini Gračanice, u dva navrata, krajem 1943. i u proljeće 1944. godine čak je bio spreman prijeći na stranu NOVJ. Pregovori su propali krivicom komunista, koji su dvoličnom igrom pokušavali pridobiti Pjanića i razoružati jedinice pod njegovim zapovjedništvom, uz internu direktivu da se nakon razoružanja “sa Pjanićem postupi kao sa narodnim neprijateljom” (što je podrazumijevalo likvidaciju po kratkom postupku). No, Pjanić se povukao iz pregovora, najvjerojatnije upozoren od nekog od članova lokalne ćelije KPJ iz Gračanice – gdje je, inače, uživao veliki ugled. Sama je partijska ćelija u Gračanici, kasnije zbog toga po kazni raspuštena i ukinuta.⁹ U Gračanici i njejoj užoj okolini, zbog svega toga ne može se govoriti ni o kakvom organiziranju “zelenog kadra” ili ma koje nove formacije, jer se u biti radilo o popuni i ponovnom jačanju već postojećih jedinica Gračaničke Domdo bojne, koja nije ni u jednom trenutku prestala postojati – sve do ulaska u sastav Domdo pukovnije

7 Vidjeti *Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva Gračanice i okoline 1941.-1945.*, koji objavljujemo u ovom broju Glasnika, Tabela E.

8 Primjer za to su borbe koje je vodila 2. satnija iz Sokola, čiji je zapovjednik Ibrahim Pjanić zbog toga i odlikovan, kao i čuvena bitka kod gračaničke bolnice, u februaru 1944.

9 O tome opširnije v. Hamzić, 2007, 56-78.

Bosanski planinci, odnosno 10. posadnog zdruga.¹⁰

Dolazak 13. SS gorske divizije i protjerivanje partizana s područja sjeveroistočne Bosne, u martu i aprilu 1944., uvjetovali su relativnu stabilnost na širem području gračaničkog kraja, koje će tako sve do septembra 1944. biti pošteđeno ratnih okršaja i borbi. Šire područje sjeveroistočne Bosne osiguravale su jedinice same 13. SS divizije (na sektoru Srebrenik – Brčko–Bijeljina), 3. lovački zdrug u Tuzli, jedinice 10. posadnog zdruga, kao i četnici iz brigada Majevičkog četničkog korpusa, Ozrenskog četničkog korpusa, te Trebavskog četničkog odreda, na područjima nastanjenim pravoslavnim stanovništvom. U ljeto 1944. postrojen je i 12. stajaci djelatni zdrug Ustaške vojnice, u okviru kojeg je na gračaničkom području formirana XXV. Djelatna bojna (v. dalje).

Prema iskazu postrojbi II zbornog područja od 15. augusta 1944, borbeni poređak 10. posadnog zdruga u ljeto te godine izgledao je ovako:

Stožer zdruga – Tuzla

Stožerna satnija – Tuzla

I bojna – Međaš

1. stražarna satnija – Gornja Tuzla
2. stražarna satnija – Hrasno
3. stražarna satnija – Prnjavor
4. stražarna satnija – Tupković
5. stražarna satnija – Dubrave

II bojna – Živinice

1. stražarna satnija – Kiseljak
2. stražarna satnija – Banovići
3. stražarna satnija – Ribnica
4. stražarna satnija – Stupari
5. stražarna satnija – Đurđevik

III bojna – Puračić

1. stražarna satnija – Puračić
2. stražarna satnija – Tuzlanski Lukavac
3. stražarna satnija – Turija
4. stražarna satnija – Seona

10 Stoga je upitno koliko “uvezeni” i nametnuti termin “zeleni kadar” i treba u ovom kontekstu koristiti.

5. stražarna satnija – Devetak
- IV bojna – Miričina
1. stražarna satnija – Miričina
 2. stražarna satnija – Dobošnica
 3. stražarna satnija – Gnojnica
 4. stražarna satnija – Ljenobud
 5. stražarna satnija – Orahovica
- V bojna – Srebrenik
1. stražarna satnija – Srebrenik
 2. stražarna satnija – Crveno Brdo
 3. stražarna satnija – Breške
 4. stražarna satnija – Špionica
 5. stražarna satnija – Brezik
- VI bojna – Teočak
1. stražarna satnija – Teočak
 2. stražarna satnija – Janja
 3. stražarna satnija – Janjari
 4. stražarna satnija – Trnova
 5. stražarna satnija – Bijeljina
- VII bojna – Zvornik
1. stražarna satnija – Šepak
 2. stražarna satnija – Kozluk
 3. stražarna satnija – Snagovo
 4. stražarna satnija – Međeđa
 5. stražarna satnija – Sapna
- VIII bojna – Brčko
1. stražarna satnija – Čelić
 2. stražarna satnija – Koraj
 3. stražarna satnija – Šibošnica
 4. stražarna satnija – Vražići
 5. stražarna satnija – Dubrave
- IX bojna – Gračanica
1. stražarna satnija – Gračanica
 2. stražarna satnija – Sjenina
 3. stražarna satnija – Soko
 4. stražarna satnija – Lukavica (u originalu: *Lukavac*)
 5. stražarna satnija – Srnice (u originalu: *Crnice*)
- X bojna – Bosanski Šamac
1. stražarna satnija – Bosanski Šamac
 2. stražarna satnija – Orašje
 3. stražarna satnija – Gradačac
 4. stražarna satnija – Modriča
 5. stražarna satnija – Odžak
- Gračaničko područje, dakle, osiguralo je pet satnija IX bojne sa stožerom u

Gračanici, kao i dvije satnije IV bojne iz Miričine (u Miričini i Orahovici).

Krajem novembra 1944. godine, okončane su pripreme za temeljitu reorganizaciju oružanih snaga NDH. Tada su Domobranstvo i Ustaška vojnica ujedinjeni u jedinstvene Hrvatske oružane snage (HOS). Ponovo su formirane divizije, sastavljene od dotadašnjih zdругova Ustaške vojnice, kao i domobranskih zdругova (posadnih, lovačkih i gorskih), a izvršen je i preustroj pojedinih jedinica i promjena njihovih brojnih oznaka. Tada je i 10. posadni zdруг preimenovan u 3. gorski zdруг "*Bosanski planinci*". Ova jedinica je, dakle, ponijela naziv ranijeg domobranskog zdругa stacioniranog u Banja Luci, koji je zbog velikih gubitaka u oktobru 1944. rasformiran. Zdруг "*Bosanski planinci*" je i dalje bio sastavljen od 10 bojni, ali valja naglasiti da su mnoge od tih bojni nakon pada Tuzle i Lukavca u partizanske ruke (u septembru 1944.) bile znatno oslabljene, dezertiranjem i osipanjem ljudstva, kao i prelaskom u redove NOVJ, tako da su neke brojale svega par desetina ljudi.

Na dan 1. decembra 1944., 3. gorski zdруг "*Bosanski planinci*" je zajedno sa 12. stajaćim djelatnim zdругom ušao u sastav 12. hrvatske divizije sa stožerom u Brčkom. Za zapovjednika ove divizije postavljen je pukovnik Slavko Cesarić. Stožer 3. gorskog zdругa nalazio se najprije u Brčkom, a potom u Gračanici. Nakon pogibije njegovog zapovjednika, pukovnika Nešeta Topčića (mučki ubijen od partizana u decembru 1944.), za njegovog je nasljednika imenovan dopukovnik Anđelko Švab. Borbeni poredak ovog zdругa na dan 1. decembra 1944. (prema: Zbornik NOR-a, t. IV, k. 31, dok. 161) izgledao je ovako:

Stožer zdругa i prateći dijelovi – Brčko (kasnije premješten u Gračanicu);

I bojna – rejon Zvornik – Janja;

II bojna – rejon Zvornik – Janja;

III bojna – rejon Puračić – Lukavac;

IV bojna – Gračanica;

- V bojna – Miričina;
- VI bojna – rejon Zvornik – Janja;
- VII bojna – rejon Zvornik – Janja;
- VIII bojna – Čelić
- IX bojna – rejon Gračanice
- X bojna – Gradačac.

Tokom 1945. godine, sve do aprila i odstupanja prema sjeveru, pojedini dijelovi ovog zdruga su bili uključeni u žestoke borbe sa snagama NOVJ (odnosno Jugoslavenske armije), ali brojni dokumenti isto tako potvrđuju da je na drugim mjestima moral ljudstva bio na prilično niskom nivou, što se ogledalo u brojnim dezertstvima, izbjegavanju otpora, pa i prelaskom u partizanske redove (nakon nekoliko objavljenih amnestija). Ipak, znatan dio pripadnika ovog zdruga, među njima i gračaničke IX. bojne, povukao se sa odstupajućim snagama HOS-a prema Sloveniji, gdje su zarobljeni i najvećim dijelom pobijeni u masovnim gubilištima i marševima smrti, u maju i junu 1945. godine.

Ustaška milicija (paravojne ustaške snage)

Uspostavljanjem NDH, kao totalitarne države, kojom je upravljao fašistički i ultranacionalistički ustaški režim, izgrađena je lokalna organizacija Ustaškog pokreta, osnivanjem stožera po velikim župama, logora po kotarima, tabora po općinama i zborova po pojedinim mjestima. Uz ove političke organe, okupljale su se veće ili manje skupine naoružanih ljudi, kao paravojne milicijske formacije, koje su bile glavni izvršitelji terora i nasilja u prvim mjesecima rata, uključujući i brojne masovne zločine. Ovakve formacije su označavane kao "divlje ustaše" ili ustaška milicija i nisu imale ništa zajedničkog sa Ustaškom vojnicom, kao legalnom vojnom silom Ustaškog pokreta.

Gračanički *Ustaški logor*, kao kotarski odbor Ustaškog pokreta, oformio je 1941. naoružanu stražu od nekoliko desetina dobrovoljaca koji su nosili ustaška obilježja. Logornik u Gračanici bio je Franjo

Taborsky, vlasnik elektro-mlina, a njegov prvi saradnik bio je Ratimir Gadža, predratni željeznički činovnik. I u nekim selima, oko ustaških tabora, okupile su se manje grupice naoružanih ljudi.

Za razliku od drugih krajeva NDH, na širem gračaničkom području nisu zabilježeni zločini većih razmjera, ali je ustaška milicija iz Gračanice bila sproveditelj represivnih mjera režima, uključujući zapljenu imovine i protjerivanje nekoliko srpskih porodica (uglavnom predratnih velikosrpskih aktivista i šovinista, poput zloglasnog Stanka Trifkovića), a nakon srpskog ustanka i zauzimanja Gračanice, u augustu 1941., uhapsili su i strijeljali šestero ustanika i civila koji su im se priključili ili ih pomogli. Negdje pretkraj ljeta 1942. za logornika u Gračanici imenovan je Ibrahim Pjanić iz Sokola, kada – po jednoglasnom mišljenju svjedoka – nasilja i ispadi prestaju.

Ustaška vojnica

Paralelno sa razvojem Domobranstva kao regularne vojske NDH, razvijale su se i snage Ustaške vojnice, kao vojne sile ustaškog pokreta. Za razliku od Domobranstva, popunjavanog vojnim obveznicima, u Ustaškoj vojnici su u početku služili samo dobrovoljci. U okviru Ustaške vojnice, najprije su djelovale satnije (čete), kasnije se formiraju bojne (bataljoni), da bi se tokom 1942. godine počelo i s ustrojem ustaških zdrugova (brigada). Izbijanjem i rasplamsavanjem srpskog ustanka na Ozrenu, nakon napada ustanika na Gračanicu, te nakon manje-više neuspješne intervencije domobranskih snaga iz Doboja i Tuzle, vojne vlasti NDH su uvidjele da je prostor između Doboja i Tuzle slabo osiguran. Oružničke (žandarmerijske) posade u Gračanici i Bosanskom Petrovom Selu, brojem ljudstva i naoružanjem, bile su prilagođene mirnodopskim uvjetima, tako da ni sa nekoliko desetaka naoružanih ljudi, okupljenih oko ustaških logora i

tabora, te samoorganiziranim i slabo naučanim seoskim stražama nisu bile u stanju odgovoriti na stalne napade ustanika na Ozrenu, predvođenih četnicima i komunistima, koji su neprestano ugrožavali saobraćaj prugom Doboj-Tuzla, napadajući, pljačkajući i uništavajući ne samo vojne transporte, već i civilne vozove.

Zbog svega toga, u ranu jesen 1941. u podozrenska sela, duž pruge, raspoređene su četiri ustaške satnije: 6 streljačka satnija u Boljanić, 23. streljačka satnija u Karanovac, 25. streljačka satnija u Sočkovac, 20. streljačka satnija u Bosansko Petrovo Selo. Potom je u samu Gračanicu prebačena 24. streljačka satnija iz Tuzle, podržana jednom brdskom bitnicom (baterijom). Sve ove formacije su ubrzo uključene u sastav **XIII. djelatne bojne Ustaške vojnice**, pod zapovjedništvom ustaškog satnika **Ivana Stiera**. U ovu je bojnu primljeno dosta prognanika (muhadžira) iz istočne Bosne i Podrinja, izbjeglih pred četničkim zločinima i pokoljima, koji su našli utočište u Gračanici, a također se u nju uključio i određen broj domaćih ljudi. Bojna je u početku djelovala u sastavu borbene grupe bojnika Jure Francetića, koja je u narodu prozvana Crnom legijom (ili "crnim ustašama", zbog uniformi crne boje koje su njeni pripadnici nosili), a od februara 1942. u sastavu I. stajaćeg djelatnog zdruga (čije se zapovjedništvo nalazilo u Sarajevu, a bojne uglavnom raspoređene po istočnoj Bosni).

Ova bojna je, uprkos velikim problemima s nedostatkom zapovjedničkog kadra, vodila relativno uspješne borbe s ozrenskim ustanicima, vršeći uz to i osiguranje pruge Doboj-Tuzla. Početkom ljeta 1942. godine, nakon što su vlasti NDH sklopile sporazum o primirju sa ozrenskim četnicima (koji su, u međuvremenu, protjerali komuniste i preoteli kontrolu nad srpskim ustaničkim snagama), XIII. bojna je povučena s gračaničkog područja. Dio njenih snaga – uglavnom one jedinice, popunjene muslimanima – prebačen je u srednju

Bosnu i uključen u sastav tamošnjih ustaških jedinica, kasnije izdvojenih i u V. stajaći djelatni zdrug Rafaela Bobana, jedinica koja se istaknula u brojnim borbama, od kojih je posebno značajna bitka za Kupres.¹¹ Glavnina bojne je upućena najprije na područje šire okoline Pakraca, a potom u Žumberak, gdje je uključena u sastav III. stajaćeg djelatnog zdruga u Karlovcu.

U proljeće 1944. godine, nakon što se vojnopolićka situacija na prostoru sjeveroistočne Bosne izmijenila u korist sila Osovine, došlo je do ustroja nove vojne jedinice na području Gračanice – **XXV djelatne bojne Ustaške vojnice**. Na čelo te bojne je imenovan **Ibrahim Pjanić**, dotadašnji zapovjednik 2. Domdo satnije u Sokolu. Njegova se jedinica više puta istakla u borbama protiv partizana, posebno u kasnu jesen 1943., kada je odolijevala daleko nadmoćnijim partizanskim snagama. Tu je do izražaja dolazila i Pjanićeva hrabrost, vojnička sposobnost i komandantska umješnost. Njemu je dodijeljen čin satnika Ustaške vojnice, a njegovom ljudstvu ustaške uniforme, oružje i oprema. Pored Pjanićeve bojne, na širem su području sjeveroistočne Bosne ustrojene još neke ustaške bojne – na području Lukavca i Tuzle, formirana je XIV. djelatna bojna, kojom je zapovijedao Mustafa Jakubović, a u Kladnju je još ranije formirana XXXIV. počastna viteška bojna, pod zapovjedništvom ustaškog bojnika Avdage viteza Hasića. U mjesecu junu 1944. godine, ove su tri bojne, zajedno sa XXXIX. djelatnom bojnom Bosanski Šamac, objedinjene u **12. stajaći djelatni zdrug Ustaške vojnice**, za čijeg je zapovjednika imenovan Avdaga Hasić, unaprijeđen u ustaškog dopu-

11 U tim borbama u Hercegovini je, inače, poginuo i 18-godišnji Mujkić (Arifa) Mustafa iz Malešića. Dio ljudi s područja Gračanice je dospio i u druge bojne I. stajaćeg djelatnog zdruga – neki od njih su poginuli u borbama po Istočnoj Bosni, oko Han Pjeska, Vlasenice i sl. (pogl. Žrtvoslov, Tabela C).

kovnika. Ovaj je zdrug formacijski spadao pod komandu II zbornog područja u Slavonskom brodu.

Prema Iskazu postrojbi II zbornog područja od 15. VIII 1944., borbeni poredak 12. stajaćeg djelatnog zdruga Ustaške vojnice izgledao je ovako:

Stožer zdruga – Tuzla

stožerna satnija – Tuzla

XIV ustaška bojna – Lukavac

1. satnija – Lukavac

2. satnija – Lukavac

3. satnija – Lukavac

4. satnija – Kreka

XXV ustaška bojna – Gračanica

1. satnija – Gračanica

2. satnija – Gračanica

3. satnija – Gračanica

4. satnija – Gračanica

5. satnija – Gračanica

XXXVI viteška počastna bojna – Kladanj

1. satnija – Kladanj

2. satnija – Kladanj

3. satnija – Olovo

4. satnija – Gajevo

XXXIX ustaška bojna – Bosanski Šamac

Stožerna satnija – Grk

1. satnija – rejon Svilaj-Prud

2. satnija – rejon Brusnica-Odžak

3. satnija – rejon Modriča-Kladari-Čardak

4. satnija – rejon Gnionica-Pečnik-Vučjak

Kako se vidi, u ljeto 1944., sve satnije Pjanićeve XXV djelatne bojne nalazile su se u Gračanici, ali su povremeno učestvovala i u drugim poduhvatima, poput osiguranja pruge između Doboja i Dervente. Od septembra 1944., one će biti uključene u žestoke borbe protiv glavnine 38. divizije NOVJ (18. hrvatska i 17. majevička NOU brigada), koje su napale šire gračaničko područje. Nakon iznenadnog povlačenja 13. SS divizije na prostore svoje sigurnosne zone (područje Brčko-Čelić-Koraj-Bijeljina-Janja), jedinice 12. stajaćeg djelatnog zdruga nisu mogle organizirati efikasnu odbranu i izdržati napade nadmoćnijih partizanskih snaga. Stoga su napustili Tu-

zlu – XIV djelatna bojna i XXXVI viteška kladanjska bojna tada su se povukle ka Gračanici, oslabljene padom morala i osipanjem ljudstva. Stožer zdruga je premješten u Brčko (gdje se nalazio i štab 13. SS divizije). Reorganizacijom oružanih snaga NDH, 12. stajaći djelatni zdrug je, zajedno sa 3. gorskim zdrugom (bivšim 10. posadnim) uključen u sastav 12. hrvatske divizije u Brčkom. Njegov zapovjednik Avdaga Hasić je imenovan za zamjenika zapovjednika divizije (pukovnika Cesarića), dok je na čelo zdruga postavljen ustaški bojnik Petar Dujić. Izvršeno je preimenovanje pojedinih bojni u njegovom sastavu, kao i ustroj četiri nove bojne (u čemu je i Pjanić učestvovao).

Dotadašnja XXXVI viteška bojna (kladanjska) preimenovana je u II bojnu, XIV djelatna bojna (lukavačka) u III bojnu, a XXV djelatna bojna (gračanička) u IV bojnu. Zbog svojih uspjeha u borbi, ta je bojna uskoro ponijela i naziv *udarna*. Ibrahim Pjanić je svoju jedinicu uspješno vodio sve do pred kraj rata, odupirući se višestruko nadmoćnijim partizanskim snagama. Uskoro je unaprijeđen i u čin pukovnika (što je bio faktički najviši čin u Ustaškoj vojnici), a zbog svoje je hrabrosti primio i više odlikovanja Reda Krune kralja Zvonimira i Reda željeznog trolista, uključujući i *Željezni trolist II reda*, odlikovanje koje se dodjeljivalo samo za izuzetne poduhvate u borbi i koje je u cijeloj NDH nosilo svega petnaestak osoba. Nosioci ovog ordena imali su pravo da svom imenu dodaju počasnu titulu *vitez*, a priznanja su uslijedila i sa njemačke strane – u vidu dva Željezna križa, II. i I. reda. Početkom aprila 1945. godine, Pjanićeva bojna se sa ostacima 12. stajaćeg djelatnog zdruga povlači preko Doboja, Dervente i Odžaka dalje na sjever, prema Bleiburgu.¹²

12 Ibrahim Pjanić se 15. maja 1945. uspio probiti na teritorij pod kontrolom Zapadnih saveznika i izbjeći izručenje komunistima. Boravio je najprije u jednom zarobljeničkom logoru u Italiji, odakle je emigrirao

Legionarske jedinice Wehrmachta

Tokom ljeta 1941. godine, vlada NDH je na poziv Trećeg Reicha odlučila da ustroji nekoliko legionarskih jedinica. Za opremanje i obuku tih jedinica trebalo je da se pobrinu Nijemci. Ustrojavane su i obučavane za bore na Istočnom frontu. Najznačajnija od tih jedinica bila je 369. *pješачka pukovnija*, ustrojena u drugoj polovici jula, poznata još i kao *Hrvatska legija*. Po formacijskom sastavu, brojala je tri bojne (bataljona), topnički sklop (artiljerijski divizion), te još nekoliko samostalnih satnija. U propagandnoj kampanji tokom formiranja ove jedinice dobrovoljcima su obećavane dosta velike plaće, a njihovim porodicama materijalna pomoć, tako da je odziv bio relativno dobar. I sa gračaničkog područja prijavio se izvjestan broj dobrovoljaca, koji su, uglavnom, uključeni u sastav I. bojne, ustrojene u Sarajevu i to uglavnom od muslimana. Nakon relativno kratke obuke u Reichu, pukovnija je otpremljena na Istočni front i uključena u borbu. Pukovnija se borila, uglavnom, dobro, ali je trpjela i velike gubitke, posebno kada se u jesen 1942. godine našla u Staljingradskom džepu, a uskoro i u okruženju. Gubici su uvjetovali i njezino reduciranje, tako da se naposljetku svela na samo jednu bojnu, a potom i na samo jednu satniju, koja je i sama na koncu uništena. Mali broj ljudi se uspio spasiti – uglavnom oni koji su kao ranjenici evakuirani zračnim putem (po-

u Siriju, gdje je saradivao sa dr. Džafer-begom Kulenovićem i Hakijom Hadžićem, a bio je i predsjednik Društva Hrvata u Siriji. Tokom 1950-tih, izjašnjavao se kao pripadnik Hrvatskog oslobodilačkog pokreta dr. Ante Pavelića, ali se kasnije opredijelio za organizaciju Hrvatski narodni odpor (HNO), koju je vodio Vjekoslav Maks Luburić. Tada se preselio u Europu i skrasio u Münchenu, gdje je bio aktivan i u društvu Ujedinjeni Hrvati Njemačke. Saradivao je i dalje sa Luburićem, posebno u vojnoj reviji "Drina" (gdje je objavljivao publicističke članke i priloge), a nakon Luburićeve smrti biran je i za predsjednika HNO-a. U Münchenu je zajedno sa dvojicom drugih hrvatskih emigranata pokrenuo i list "Slobodna Hrvatska", u kome je saradivao do smrti (1977.).

put dočasnika Abdurahmana Kapetanovića iz Pribave) ili koji su prebjegli Crvenoj armiji.¹³ Ostali su poginuli u borbi, pomrli od gladi i epidemija ili stradali u sovjetском zarobljeništvu.

U sporazumu sa ustaškom vladom, Nijemci su krajem 1942. formirali legionarsku diviziju od vojnih obveznika s područja NDH, koja se u sastavu Wehrmachta trebala boriti na teritoriju NDH. Riječ je o **369. pješачkoj diviziji**, poznatoj i kao **Vražja divizija** (Teufel Division).¹⁴ Ustroj te divizije započeo je još u septembru 1942., od doknadnih jedinica 369. pješачke pukovnije. Vražja divizija se sastojala od dvije grenadirske regimente (369. i 370.), artiljerijske regimente i pet samostalnih bataljona. Obučavala se na poligonima u Stokerau i Doellersheimu, u Austriji. U redovima ove jedinice služilo je i dosta Bošnjaka s područja sjeveroistočne Bosne, među njima i ljudi sa gračaničkog područja. Nakon obuke u Austriji, divizija se borila u operacijama *Weiss I*, *Weiss II* i *Schwartz*, kao i u narednim antipartizanskim poduhvatima, a u aprilu 1943. stigli su i u sjeveroistočnu Bosnu, gdje su izvršili uspješan pohod protiv Ozrenskog četničkog odreda. Kasnije se borila i u Hercegovini, te u Hrvatskoj. Zadnje njene jedinice su dospjele do Bleiburga, gdje su zarobljene ili od Engleza izručene jugoslavenskim komunističkim snagama, a ovi su ih uglavnom redom ubijali.

Tokom 1943. godine, formirane su još dvije legionarske divizije od državljana NDH – **373. pješачka divizija Tigar** (u januaru 1943.) i **392. pješачka divizija**, na-

13 Među ovima su bili i rodaci Suljo i Hasan Hrvić iz Piskavice, koji su, nakon predaje Crvenoj armiji, uključeni u sastav 1. jugoslavenske brigade, a obojica su izgubili život nakon povratka u Jugoslaviju, na Sremskom frontu 1944. godine.

14 Naziv *Vražja* je preuzet od 42. divizije Hrvatskog domobranstva u I. svjetskom ratu, koja se istaknula u borbama.

Suljo Šestan iz Donje Lohinje, legionar u Wehrmachtu, u Berlinu 1943.

zvana **Plavom divizijom** (u septembru iste godine). Za sada nije pouzdano utvrđeno da li je bilo ljudi s područja Gračanice u *Tigar* diviziji (čini se da je tu služio jedan Sokoljanin), ali je u 392. Plavoj diviziji već bilo ljudi s ovih prostora. Ona je uglavnom ratovala po Lici, Velebitu i prostoru oko Karlovca. U posljednjim mjesecima rata, načeta brojnim dezerterstvima i osipanjem ljudstva, povlačila se prema Sloveniji. Najveći broj njenih pripadnika je nakon zarobljavanja likvidiran, u masovnom zločinu u selu Ključ kod Zaprešića.¹⁵

15 "Nova masovna grobnica s ostacima više od 4000 pripadnika njemačke 'Plave divizije'", Jutarnji list, on-line izdanje: <<http://www.jutarnji.hr/nova-masovna-grobnica-s-ostacima-vise-od-4000-pripadnika-njemacke-plave-divizije-/200763/>> (objavljeno: 03.04.2009.; pristup: 2. V. 2010.); up. 'Rafali, rafali, rafali i vika, zatim čuješ samo tišinu...' (izjava svjedočka pokolja, Pavla Kutarčića, koji za zločin optužuje 21. srpsku diviziju), <[## Legionarske divizije Waffen-SS](http://www.jutarnji.hr/-ra-</p>
</div>
<div data-bbox=)

Početkom 1943., Nijemci su formirali još jednu legionarsku diviziju od vojnih obveznika s područja NDH, ali ovaj put u sastavu Waffen-SS.¹⁶ Nakon pregovora sa vladom NDH, u realizaciju tog projek-

fali—rafali—rafali-i-vika—zatim-čuješ-samo-tišinu—/200847/ >, (objavljeno: 04.04.2009.; pristup: 2. V. 2010.).

16 U decembru 1942. godine, Reichsführer-SS Heinrich Himmler izložio je Hitleru ideju da vrbuje Bošnjake u Waffen-SS, ali je Hitler odluku o tome donio tri mjeseca kasnije, odobrivši formiranje nove SS divizije, koja je po Himmlerov zamisli trebalo da bude sastavljena od državljana NDH muslimanske vjere. Himmler je, inače, bio fasciniran islamom, smatrajući da je to religija jako pogodna za vojnike, poznavao je i slavnu prošlost bošnjačkih regimenti u austrougarskoj armiji, a razumio je i težak položaj muslimana u NDH, smatrajući da se to može iskoristiti tako da se bosanski muslimani pridobiju za Osovinu (G. Lepre, 1997: 17-18)

ta krenulo se u proljeće 1943. godine. Otpočela je velika propagandna kampanju u koju se, pored SS-Führera koje je predvodio SS-Obersturmführer Karl von Krempler, ispred vlade NDH uključio poglavni pobočnik prof. Alija Šuljak, zatim nekoliko bošnjačkih domobranskih časnika, pa i neki od predstavnika uleme. Skup na kojem je vršena agitacija za upis dobrovoljaca u ovu diviziju održan je i u Gračanici. Skupu je, pored prof. Šuljka i Karla von Kremplera, prisustvovao tuzlanski veliki župan Ragibaga Čapljić, zatim vojnik Muhamed Hadžiefendić, te pričuvni satnik Avdaga Hasić, zapovjednik proslavljene Domdo bojne *Branitelji Kladnja*. U međuvremenu, otvoreni su i regrutacijski centri u više bosansko-hercegovačkih gradova, uključujući Doboju i Tuzlu.

U Waffen-SS javljali su se pretežno ljudi s područja pogođenih i ugroženih četničkim pokoljima, kao i muhadžiri (prognanici) s tih područja, koji su u izbjegličkim logorima živjeli na rubu egzistencije. Dobrovoljcima u Waffen-SS, pored obećanja da će njemačkim oružjem oslo-

boditi domovinu i uvesti reda u njoj, osigurana je i plaća, a njihovim porodicama novčana i materijalna pomoć. Sa gračaničkog područja u Waffen-SS javio se veći broj ljudi, uglavnom motiviranih plaćama koje su dobrovoljcima nuđene. Međutim, odziv dobrovoljaca, generalno, nije zadovoljio, jer se umjesto očekivanih 20.000 dobrovoljaca javilo tek nekih 8.000 (onih koji su zadovoljili visoke kriterije za prijem u Waffen-SS), pa je dodatnim sporazumom sa vladom NDH od 11. jula 1943. određeno da se iz hrvatskih oružanih snaga u diviziju mobiliziraju oficiri i podoficiri – muslimani, te dvije trećine muslimana regruta 1924. i 1925. godišta. Od tada se regrutiranje u ovu diviziju vršilo po sili zakona, a neki su u SS diviziju jednostavno prekomandovani iz domobranskih jedinica.¹⁷ Kako su mnogi izbjegavali da se jave

¹⁷ Među njima je bio i Omer Ćorić iz Piskavice (r. 1922.), čiju sam izjavu zabilježio 26. IV. 2006. Podaci su upotpunjeni iz razgovora koji je s g. Ćorićem obavio Mirnes Spahić iz Piskavice prije par mjeseci, te mi ustupio snimku, na čemu mu se ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem. Ćorić je, nakon što se vratio s rada u Njemačkoj 1942., mobiliziran u Domobran-

na vojne pozive, uvedena je praksa kupljenja ljudstva putem prisilnih racija. Ostalo je upamćeno da su racije na vojne obveznike i one koji su izbjegavali vojni rok u Gračanici vršene uglavnom petkom, na pazar ni dan, kada bi se u gradu našao i veći broj ljudi sa sela. Racije su vršene kako u samoj čaršiji, tako i na malti – izlazu iz grada.

Hrvatska SS dobrovoljačka divizija, kako je glasio njen prvobitni naziv, formirana je na trupnom vježbalištu Wildflecken u Njemačkoj, a početkom augusta upućena je na obuku na teritoriju okupirane Francuske. Krajem septembra iste godine, nakon pobune pionirskog bataljona u gradu Villefranche de Rouergue, divizija je premještena nazad u Njemačku, na trupno vježbalište Neuhammer u Šleziji. U oktobru 1943., Himmler je izašao u susret zahtjevima većine vojnika, raspoloženih za autonomiju Bosne, te je divizija preimenovana u *13. SS dobrovoljačku bosansko-hercegovačku gorsku diviziju*. Uzor za ovu diviziju bile su bosansko-hercegovačke pješачke regimente austrougarske armije. Tako je i u 13. SS diviziji kao službeno pokrivalo za glavu uveden sivozeleni fes, dok je za oznake na ovratniku (Kragspiegel) i taktički simbol jedinice iskorišten motiv ruke koja drži kratku sablju (handžar), uzet sa austrougarskog grba Bosne i Hercegovine, pa je divizija među vojnicima prozvana i *Handžar* divizijom, iako je termin “handžar” ušao u zvanično ime divizije tek 15. maja 1944. godine. U ovoj su Waffen-SS jedinici postojali i vojni imami, koji su vodili brigu o vjerskom životu vojnika.¹⁸

stvo i upućen u Srijemsku Mitrovicu. U njegovoj jedinici je, inače, bilo oko pedeset Bošnjaka i dvadesetak Hrvata, ali odnosi među njima nisu bili dobri: Hrvati su često provocirali Bošnjake, svjedok se sjeća kako je jednom prilikom nekoliko Hrvata – katolika na cesti otvoreno i drsko pred muslimanima pjevalo: “*Neće mo krsta su tri prsta, a ni vjere koja se pere*”.

¹⁸ U svakoj regimenti i bataljonu postojao je po jedan imam, osim u četi za vezu, koja je bila sastavljena u cjelosti od Nijemaca. Među dvadesetak imama koji

Tokom gušenja pobune pionirskog bataljona u Villefrancheu, nekoliko je vojnika poginulo, a sedamnaestorica njih su kasnije osuđena na smrt i strijeljana. U diviziji je potom izvršena velika čistka, te je 825 politički sumnjivih i nepodobnih vojnika izdvojeno i upućeno u koncentracijski logor Dachau, a potom su prebačeni u logor Sachsenhausen. Preko 500 ih se potom javilo u radne jedinice *Organizacije Todt*, dok se ostalima gubi trag u logoru Neuengamme kod Hamburga.¹⁹

U martu 1944. godine, divizija je okončala obuku i prebačena je na teritorij NDH, te raspoređena na području Vinkovaca. Izvršivši najprije manji poduhvat protiv srijemskih partizana u bosutskim šumama, divizija je forsirala Savu i od partizana preotela prostor između Brčkog i Bijeljine, a potom je, u aprilu iste godine, očistila i cjelokupan prostor Majevice, potisnuvši snage NOVJ u istočnu Bosnu. Na području kojim je ovladala, 13. SS divizija je pod operativnu komandu stavila sve jedinice NDH, sa četnicima su obnovljeni sporazumi o primirju i zajedničkoj borbi protiv partizana, a cjelokupna sigurnosna zona 13. SS divizije počela je naličiti na svojevrstan protektorat, u kome su uspostavljeni

su služili u ovoj diviziji nalazio se i Osman Delić, rođen 1919. u Sibovcu kod Gradačca, svršeni Osman kapetanove medrese u Gračanici. U Njemačkoj je, zajedno sa sedamnaesticom kolega, svršio oficirski tečaj (u Babelsbergu kod Postdama), te je raspoređen za bataljonskog imama u 1. SS regimenti (kasnije 27. SS gorska lovačka regimenta). U 13. SS diviziji je ostao do proljeća 1945., kada je dezertirao i vratio se kući. Nakon rata, živio je i radio u Gračanici, sve do smrti. Prema kazivanju Omera Ćorića, u Veterinarskoj četi te divizije kao imam je neko vrijeme služio i Mustafa Brkić iz Piskavice

¹⁹ To je vjerovatno bila sudbina Murata (Selima) Durakovića iz Malešića, koji je dolazio 1943. na odsustvo, potom je otišao na obuku u Francusku i nikad se nije vratio, a isto tako i dvojice braće iz Malešića, Osmana i Atifa Halilčevića. U logoru Neuengamme stradao je Mujaković (Huseina) Halil iz Donje Oraovice, ali nije poznato na koji je način dospio u logor.

Dvojica vojnika 13. SS divizije s područja Gračanice

organi njemačkog SS obavještajno-policijskog aparata i gdje su potpuno ignorirane institucije i službe NDH (što je izazivalo veliko negodovanje ustaškog režima). Za to vrijeme, od maja do augusta 1944., jedinice 13. SS divizije su uzimale učešća u nekoliko operacija protiv partizana u istočnoj Bosni i na području Birča, u sadjejestvu sa 7. SS divizijom *Prinz Eugen*, uglavnom u nastojanju da spriječe prebacivanje snaga NOVJ iz Bosne u Srbiju (koja je u to vrijeme bila glavni strateški cilj maršala Tita). U maju 1944. godine, Nijemci su odlučili osnovati još jednu Waffen-SS diviziju od bošnjačkog ljudstva, uglavnom regrutovanjem mladih godišta sa područja sjeveroistočne Bosne, a također i prisilnim racijama i mobilizacijom. Ta je divizija nazvana 23. Waffen-SS gorskom divizijom *Kama* i formirala se na području Vojvodine, dok su neke jedinice obučavane čak u Češkoj. Znatno broj ljudi iz Gračanice i njene okoline bio je unovačen u ovu jedinicu. Njenu obuku i konačni ustroj spriječilo je nadira-

nje Crvene armije – tada su dijelovi dotad formiranih jedinica uglavnom najprije bačeni u borbe, a nakon teških gubitaka priključeni oružanim snagama NDH, s kojima su se povlačili sve do Bleiburga.²⁰

Što se 13. SS divizije tiče, nju je u jesen 1944. zahvatila ozbiljna kriza, koja se ogledala u padu morala, masovnim dezerterstvima i bjegstvu vojnika. Odluka njemačkih komandi da se divizija povuče iz Bosne, međutim, samo je pospjela te pojaviti. Znatno dio ljudstva je pristupao partizanima, posebno nakon objavljene amnestije (u augustu 1944.).²¹ Ponegdje su se organizirano predavale i veće skupine od po nekoliko stotina SS-ovaca. No, najveći broj bjegunaca se jednostavno vraćao kućama, gdje su pristupali lokalnim domobranskim dobrovoljačkim jedinicama ili se skrivali do kraja rata. Preostale jedinice su upućene u borbu protiv nadiruće Crvene armije na vojvođansko-mađarski front, sve do proljeća 1945., kada se dolinom Drave povlače prema Austriji. Preživjeli pripadnici divizije, koji su izbjegli izručenje Jugoslavenskoj armiji u prvim poratnim mjese-

20 Regrutacija momaka s gračaničkog područja se obavljala posredstvom općinskih službi u selima, a regrutni centar se nalazio u Srnicama. Odatle su regrutovani pod vojnom pratnjom sprovedeni u Bukvik, gdje su dobili uniforme. Prema iskazu Osmana Čorića iz Piskavice (kojeg je zabilježio g. Izet Spahić iz Gračanice, 18. II. 2006.), Nijemci su prijetili da imaju sve podatke o regrutovanima i ko pokuša pobjeći – pobiće mu porodicu. Samo iz okoline Gračanice je, prema istom svjedoku, regrutovano oko 250 mladića. Iz Bukvika su prebačeni u Gradačac, a potom u Sombor. Kasnije je jedan dio izdvojen i upućen u Češku, najprije u Prag, pa u Štihovice, gdje je nastavljeno s obukom.

21 Tako je, na primjer, 12. IX. 1944. u Tuzlanski NOP odred stupilo 120 vojnika 13. SS divizije s oružjem, tri dana kasnije u 16. muslimansku NOU brigadu je (u Bašigovcima kod Živinica) stupilo 112 bivših SS-ovaca, itd. Najveća skupina koja se organizirano s oružjem predala partizanima bila je ona u Maoči kod Brčkog, 29. X. 1944., kada je preko 750 vojnika 13. SS divizije s kompletnim naoružanjem i mehanizacijom stupilo u redove NOVJ. Oni su, potom, većinom raspoređeni u brigadu 38. divizije.

cima boravili su po savezničkim logorima u Italiji, a kasnije su, kroz proces repatrijacije, vraćeni u Jugoslaviju.²²

Umjesto zaključka

Naprijed navedeni tekst predstavlja kratki prikaz različitih osovinskih vojnih formacija u kojima su igrom slučaja i spletom povijesnih okolnosti služili – i živote gubili – i mnogi Bošnjaci s područja današnje općine Gračanica. Autor ovog teksta se nada da će isti korisno poslužiti zainteresiranim, a manje upućenim čitaocima, kao svojevrsno pojašnjenje u “iščitavanju” prvog dijela Žrtvoslova bošnjačkog stanovništva općine Gračanica 1941.-1945., kojeg u ovom broju Glasnika objavljujemo.

Namjera autora je da na isti ovakav način priredi i podatke o učešću Gračanlija u jedinicama NOVJ, odnosno JA. Međutim,

to je ipak zahtijevalo dosta velike istraživačke napore. Naime, dosad su se uglavnom uzimale u obzir one partizanske jedinice koje su djelovale na gračaničkom području i u koje je dobrovoljno stupalo ili bilo mobilizirano ovdašnje stanovništvo. No, dobar je dio ljudi u partizane prebjegao iz domobranskih i drugih osovinskih jedinica u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, a terenskim istraživanjima su zabilježena brojna imena kojih nema u postojećim spiskovima i evidencijama, nastalim djelovanjem SUBNOR-a i sličnih organizacija tokom perioda druge Jugoslavije. Zbog svega toga, pitanje učešća Gračanlija u NOVJ/JA treba posebno istražiti, obraditi i prezentirati, što se ovom prilikom eventualno ostavlja za naredni broj “Gračaničkog glasnika” (u kome je planirano i objavljivanje drugog broja Žrtvoslova).

22 Spomenuti Omer Čorić iz Piskavice je sa svojom jedinicom prešao planinski lanac u Tirolu i predao se Americancima. Nakon boravka u velikom logoru u Italiji, gdje su imali dobar tretman (i gdje im je čak nuđeno da, umjesto vraćanja u domovinu, mogu emigrirati u neku od arapskih ili prekookeanskih zemalja), sa većom grupom saboraca je vraćen u Jugoslaviju. Nakon višemjesečnog boravka u radnim logorima i njihovim dislokacijama, oslobođen je 1946. i vratio se u Gračanicu. S druge strane, njegov brat Osman, koji je prisilno mobilisan u 23. Waffen-SS Kama diviziju, zarobljen je u Sloveniji u maju 1945. od jedinica JA, uspio je preživjeti prvu selekciju, u kojoj su izdvojeni ljudi starijih godišta i upućeni na smaknuće (među njima je bio i njegov brat Hasan, te više ljudi iz sela). Mlađi su upućeni pješe sve do Pančeva u Srbiji, izloženi užasnim mučenjima, zlostavljanjima i ubijanju. Nisu imali ni hrane ni vode, stražari su im čak branili da piju iz barica na cesti, a ko bi posustao ili pao – bio bi ustrijeljen ili zaklan. U prolasku kroz Šid stražari su nahuškali civilno stanovništvo koje je tuklo i ubijalo zarobljenike. U logoru Pančevo, zarobljenici su masovno umirali od gladi, bolesti i posljedica mučenja, a zatrpavani su u golemu masovnu grobnicu. Ovaj marš smrti je preživjelo još svega nekoliko ljudi s gračaničkog područja, među njima braća Ibrahim i Arif Okić iz Stjepan Polja, Began Bešić iz Sokola i Osman Karić iz Vranovića, koji je imao nepunih 15 godina (on je dvaput bio posustao, ali su mu ostala četvorica pomogla da nastavi dalje i tako ga spasili od sigurne smrti).

Izvori i literatura

1. Arhiv Tuzlanskog kantona, Zbirka Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni 1920-1945.
2. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije*: tom IV, knjige: 23, 24, 25, 26., 27, 28, 29, 30; tom XII (Dokumenti Nemačkog Rajha), knj. 3 i 4;
3. BARIĆ, Nikica: *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH, 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
4. ĐONLAGIĆ, Ahmed: *Borbe u istočnoj Bosni između dva oslobođenja Tuzle, –u: Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Knjiga III (Narodnooslobodilački rat i revolucija: oktobar 1943-maj 1945).* Tuzla: Univerzal, 1987, 297-375
5. HAMZIĆ, Omer: *Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti, Stav – časopis za društvena pitanja, III, 6/7, Tuzla, 2004., 63-77.*
6. HAMZIĆ, Omer: *Prva organizacija KPJ u Gračanici i njeno antifašističko djelovanje u toku Drugog svjetskog rata – od osniva-*

- nja u proljeće 1941. do raspuštanja u jesen 1944. godine, *Gračanički glasnik*, XII, 24, 2007, 56-78.
7. HORY, Ladislaus – BROSZAT, Martin: *Der Kroatische Ustascha Staat*. Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 1967.
 8. JAHIĆ, Adnan: *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Tuzla: Zmaj od Bosne – Preporod, 1995.
 9. JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta: *Ustaše i NDH 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977.
 10. JUG, Damir: *Oružane snage NDH: sveukupni ustroj*. Zagreb: Nova stvarnost – Hinus, 1994.
 11. KOŠUTIĆ, Ivan: *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, knjiga I, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske – Školska knjiga, 1992.
 12. KOŠUTIĆ, Ivan: *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, knjiga II, Zagreb: Privredni Marketing, 1994.
 13. KRIZMAN, Bogdan: *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb: Globus, 1980.
 14. KRIZMAN, Bogdan: *Ustaše i Treći Reich, I i II*, Zagreb: Globus, 1983.
 15. LEPRE, George: *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Atglen, PA: Schiffer Publishing, 1997.
 16. MATKOVIĆ, Hrvoje: *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 2002. (2. izdanje)
 17. MIKULAN, Krunoslav – POGAČIĆ, Siniša: *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*. Zagreb: Grafičke usluge, 1999.
 18. REDŽIĆ, Enver: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.
 19. SCHRAML, Franz: *Hrvatsko ratište: njemačko-hrvatske legionarske divizije – 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) – njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*. Zapešić: Brkić i sin, 1993.
 20. SULEJMANPAŠIĆ, Zija: *13. SS divizija Handžar: Istine i laži*, Zagreb: KDB Preporod, 2000.
 21. TIHIĆ, Esad – HAMZIĆ, Omer: *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*. Gračanica: 1988.
 22. TIHIĆ, Esad: Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942.-1943.). *Gračanički glasnik*, I, 2, 1996, 32-58.